ПОЗА ЗБІРКАМИ

В ОСТАННІ ХВИЛИНИ

На всі домагання родини професор Сичавицький рішуче хитав головою. Далі зачинився в себе в кабінеті і дуже рідко виходив звідти. А родина мовчки скорилась.

Щовечора всі виходили на балкон і з тугою вдивлялися в вечірні сутіні. Там коли-не-коли ще вчувалася поодинока стрілянина. Далекими зорями згасали маленькі вогники. Пробігали злякані темні постаті. Тріщали десь останки парканів. Нетерпляче іржали коні, одірвані од стійла.

І до півночі реготіли в небі довгі язики пожежі.

З часом усе завмерло. Довгі холодні пустелі слалися навкруги.

Ліси були вирубані, лани голі. Кудись зникли звірі й птахи. З тужливим скавучанням останніми одійшли худі, кудлаті собаки. І тоді запанувала глибока тиша.

Надіходила осінь. Ставали зимними вечори. Кутались усі в теплу одіж і мовчки дрімали під тихий шелест парку.

Вслухалися в просторінь — і жодного звуку не було чути нізвідки. Глибока темінь пустель слалась навкруги.

Пані професорша хвилювалась.

— Я не знаю, що взяв собі в голову старий. Ми тут помремо.

— Се, справді!.. Так не можна далі! — з запалом говорив старший син Василь.

Починали радитись, протестувати. Врешті вирішили послати Василя до професора.

Василь мовчки слухав. Курив люльку, повільно спльовував і вдивлявся кудись далеко гострими чорними очима. На постанову згодився, мовчки хитнув головою.

Рішуче підійшов до кабінету, постукав у двері.

— Тату, я прийшов від усіх.

Професор підняв окуляри, по-дитячи ласкаво дивився.

— Ми не розуміємо тебе. Чому ми тут повинні залишатись?..

— А куди ж ми підемо?

— То хіба мало місця на землі?

— То й тут простір зараз. Бери скільки хочеш.

— Ти жартуєш, тату. Ти не хочеш бачити, що навколо все зруйноване, одні лиш пустелі.

— Ну, куди ж ти хочеш?

— Туди, де збереглося життя, де є люди, творча праця!

— Чудний ти, сину! Ти не хочеш і досі збагнути, що туди пішла осатаніла юрба. Вона, як пошесть, понесла туди отруту руїн. Ти мало напився її?

— Але що ж тут робити, тату? Ми ж помремо!

— Я не бачу причин. Запасів у нас вдосталь. До весни вистачить. А там...

— Ти помиляєшся. З нашими запасами за зиму не перетягнемо. Серед зими помремо з голоду.

— Ти забуваєш,— ми не дикуни. Будь хоч найпростіші органічні речі, — ми здобудемо собі харчі.

— Ах, твоя хемія, хемія!

— Ти не віриш цьому?

— Так. Я вважаю їх не більш як химерні видумки. Твої одвічні мрії.

— Але я берусь усіх вас прохарчувати.

Професор підсунув окуляри й лукаво-весело подивився на Василя.

— В такому разі провина за все падає на тебе, тату!

— Я приймаю!

Василь сердито зиркнув і хутко вийшов, грюкнувши дверима.

Червоним золотом помережився парк. Тільки знизу визирали темно-зелені плями.

Густим павутинням заснувалось бліде небо.

Пані професорша сиділа на балконі, грілася на сонці. Осінні промені ласкають старечу кров, лоскочуть серце спомини. А вони роїлись в голові.

— Ти знаєш, Льолю,— говорила меншій доньці,— я люблю життя, впиваюсь соками... Знаєш, просте життя. От сонце, зелень, бали, радість. Я не розумію, як твій тато може сидіти над колбами, ретортами. Возитись з усякими реактивами. Це просто якісь химери. Задля чого?

Льоля, красива виплекана панна, мовчки вслухалась, і сині очі їй горіли таємною пристрасною радістю. Тихою загадковою усмішкою відповідала.

Пані професорша говорила далі:

— Мої рідні з давніх-давен графи. Любили веселе життя. І в цій самій віллі скільки було балів!.. Приїздили сусіди і з міста. Все співало, кружляло, як табун метеликів. І як одружились, те ж саме. Твій тато в кабінеті,— а я з гостями. І тобі, Льолю, раджу так. Треба просто дивитись. Ми не знаємо, що "там" буде. А тут, раз живеш,— повинна дощенту використати життя!

Льоля млосно потягувалась, загадково посміхаючись.

— Я знаю, мамуню.

Стара мрійливо дивилась у далечінь.

— І ось тепер... Якийсь острах, голод, злидні, смерть. Ай, ай!.. Я з такою брудною огидою цього сподіваюсь. І коли подумаю, що се станеться,— я, стара, втекла б куди вгодно. Тільки не знаю, куди і як се зробити.

— Сього не буде, мамуню.

— Ти думаєш?..

— Я вам кажу напевне.

— А чому так? Віктор?

— Ні, ні. Але взагалі сього не буде. Ми врятуємось. Пані професорша недовірливо подивилася.

— Хто зна... Мо й так.

Льоля м'якою, граціозною ходою пішла в кімнату.

Одного разу вранці служниця сповістила, що склепи 1 хтось обікрав. Кинулися всі, побігли на місце. Двері відімкнені. Свіжі сліди ніг помітні на помості. Всі харчові запаси були винесені. Одночасно помітили, що й коней не стало. На конях, певне, й вивезли. Повертались мовчки, похнюпившись, тихо зітхаючи. Але ніхто не сказав жодного слова. У вітальні сіли, незрозуміло дивлячись одне на одного.

— Отже, зостається тільки те, що в коморі. Тільки й запасів,— тихо зауважила Віра, старша дочка.

— Але сього вже ніхто не потягне,— палко зауважив Микола,— я сам буду вартувати.

Але і йому ніхто не відповів.

З панією професоршею, коли довідалась про крадіжку, стався нервовий припадок. її поклали в ліжко й увесь час ходили коло неї з компресами. А вона тихо, як маленька дитина, стогнала й скаржилась.

Поодинцю повтікали слуги. Кожен з них при нагоді забрав з собою найбільш цінні речі. Довгий час перед ґанком лежали собаки. Тужними голодними очима прохали їсти. Але їм ніхто нічого не давав, і вони кудись втекли. Зостався лиш молодий

1 Тут: комори.

сенбернар Дідро, найбільш закоханий у Миколу, меншого сина, мрійного, з білим пушистим чубом юнака.

— Ну що, Дідро, ти не покинеш мене?

— Ур-р! — гарчав той.

— Будемо разом, голубчику, голодати.

Дідро захоплено махав хвостом, кліпав великими ласкавими очима й привітно скавучав.

Господарство перейшло до Віри. Вона заклопотано-стомлено ходила з низкою ключів. І дві сухі, гострі зморшки лягли коло рота. А очі дивилися холодно, глибоко. Наче шукали зайвих харчів, розкиданих по покоях вілли.

Пані професорша незабаром померла. Ясна усмішка лягла в неї на обличчі. Наче збиралась кудись на врочистий бал.

Хоронили її в тихий сонячний день. Обережно спустили в яму труну. Поволі насипали могилу.

Професор підняв на лоба окуляри, тихо-жалібно плакав. Протирав очі рукавом. І тоді було схоже, що він з захопленням сміється. А сльози плутались у сірій бороді. Опускав руки і довго шморгав носом.

Василь стояв з піднятою головою, дивився холодно, насуплено. Час від часу запускав руку в кишеню, наче хотів запалити люльку.

Віра нахилялась над могилою, губила сльози. Заклопотано, уважно слідкувала, як засипають труну,— не порушити б тіла мамуні.

Микола втопив мрійні теплі очі кудись далеко. А вони купались у великих прозорих краплинках.

Лише Льоля дивилась спокійно, задумливо, загадково. І, співчуваючи, нудно скавучав Дідро.

Сього вечора професор не пішов до себе в кабінет, зостався в гурті. Сидів і байдуже стукав пальцями об стіл. Гадали всі, над чим думає старий? Чи жалкує, що присвятив себе цілком хемії? Чи боляче стало, що хемія не врятувала життя мамуні?

А професор задумливо хитав головою, механічно постукуючи пальцями. Якось самі собою почалися балачки. Професор підсунув окуляри, м'яко посміхався:

— Да, мама була цікава людина. Любила тонке, шляхетне Життя. І сама була в ліпшім розумінні аристократкою. А проте і вас усіх любила. Особливо Колю. Пригадую, один раз на пікніку забули Колю. Згадали тільки вже дома. Що тоді стара перехвилювалася! Підняла всіх на ноги, — цілу ніч шукали.

А він собі любісінько спить, як карапуз, під копицею. Тільки вранці знайшли.

— Так, я ледве пригадую, як сон, цю пригоду,— мрійно говорив Микола.

— Да, багато цікавого було. Але я якось осторонь стояв. Все ніколи було.

— А шкода, тату,— говорив Микола,— Ти рідко з нами бував. І тоді ти такий хороший. І нам тепло, радісно — наче свято. Власне, ти наш тільки гість.

— Се звичайна річ, Колю. Хто вступив у той таємний храм,— не зможе повернутись звідти. Там глибокі містерії, а тут будні, порожнеча.

— Але нам-то як тяжко від того.

— Не знаю, Колю, не знаю. І не розумію. Розійшлися пізно, з тихим сумом на серці.

Один раз на тиждень приїздив до Льолі Віктор, син колишнього фабриканта. З усіх маєтків збереглись у нього лиш садиба з будинком.

— А ви залишилися тут? Нікуди не збираєтесь тікати? — питала Віра.

— Ні,— холодно відповів той.

— Отже, будемо разом зимувати. Тато теж рішуче запротестував. І ми вирішили залишитись, що б не було.

Віктор мовчав. З тонким, різко окресленим обличчям, дивився холодно, спокійно. Але поводився чемно й витримдно. Уникав гурту і ввесь час проводив у товаристві Льолі.

Привіз одного разу осінніх троянд. Коротко пояснив:

— Останні. Так пишно розквітли. Льоля розхвилювалась.

— Яка розкіш! Що може бути ліпшого останньої квітки? Що може бути яскравіш і тонше радості в часі вмирання?!

Жадібно вдихала пахощі. Тиснула до обличчя і тихо цілувала.

І була цілий день тепла, розчулено-схвильована.

Грудним стриманим голосом стиха гомонів Віктор.

Гуляли по парку. Ходили довго алеєю, повільно шелестіли густою багряною лускою осені.

Дивилася Віра. На хвилю забула все довкола. З тугою заздрила двом спарованим. Не повернуться ніколи,— підуть далеко, далеко, в країну казки.

Грали на роялі. Льоля співала.

— А-а, а-а,— тривожно-радісним голосом розсипалась. Вороже вслухалися насуплені кімнати, стиха ворчали. Вилітали звуки, купалися в радісно-тоскних промінях. Кружляли з падаючим листям. А далі розсипалися на дріб'язки в холоднім, міцнім повітрі.

Проводжала тепло й розчулено. Мокрими широкими чоловічками здивовано вдивлялась. Стискувала гаряче руку.

— Приїздіть частіше. Якби ви знали, як нудно... Віктор хмуро бурмотів, чемно розкланювався.

Довго злякано-широкими очима вдивлялася Льоля крізь шибку. Зникав Віктор, а вона нерухомо стояла й дивилась.

Осипались дерева. Синіми бризками вкривалися голі віти. А на далекий простір розляглися голі пустелі, сірим попелом укриті.

І зливалася річка з рудим небом.

Міцніли морозом ранки. Тужавіли калюжі, і тоненький лід жалібно хрумтів під ногами.

Віра стурбовано бігала з ключами, напружено ворушила губами. Все гадала, як прохарчуватись.

А харчів з кожним днем ставало менше. Підмітали спорожнілі засіки в коморі. Мішали порох борошна з картоплею. їли мовчки якісь липкі коржі.

Ходили голодні, з посоловілими очима.

Були п'яні й снували солодкі мрії.

Але в дні, коли приїздив Віктор, готували більш смачні страви. І всі сухо сміялись, закликаючи Віктора до столу. Віра обітерла сухі, жагою запеклі губи, поспитала Льолю:

— Як ти гадаєш, Віктор знає, що харчів у нас нема?

— Думаю, що ні. Він взагалі нічого не помічає. Обережно підійшла до Льолі.

— А мо ти б натякнула як-небудь?

— Що кажеш?

— Може б, як-небудь нагадала, щоб він привіз? Здається, у них всього вдосталь.

— О, ні, ні!

Льоля закрила голову.

— Але ти розумієш, що може бути?

— Я нічого не знаю, не хочу знати.

Льоля втекла в покої. Цілий день потім бренькала на роялі. Кволо, нудно. Тихо стогнали кімнати.

За дровами ходив Микола. Щодня брав сокиру і йшов У парк. Був жвавий, завзятий, розчервонілий хлопець. За ним бігав Дідро.

— Е, Дідро, Дідро! Молокосос ще ти. Не пригадуєш тих часів, коли ми на пікніки їздили. Які страви були там! Скільки їх твоїм родичам діставалось! Аж слина котиться. А тепер — все шкереберть, голубчику!

Дідро, кліпаючи, заглядав в обличчя, лизав руки. Пройшли далеко, шукаючи сухих гілляк. Несподівано за канавою знайшли кілька кущів картоплі. Диким криком радості оголосився ліс. Завзято загавкав Дідро.

Тремтячими руками розгортав кущі. Насипав картоплі в кармани, за пазуху. Нервово сміявся.

— Дідро, голубчику мій! Ти не знаєш, що то значить знайти таку розкішну річ? Я колись з такою заздрістю дивився, як пастухи пекли її в полі і їли гарячу, паруючу.

Задихаючись бігли додому. Неприємно поморщилися старі кімнати від криків радості, надували з презирством губи.

Сиділи коло каміна, розгортали червоні полінця. Лушпиння підбирав Дідро.

— Я не розумію, Колю,— говорила Віра,— як може так поводитись Льоля! Адже ж бачить, що ми напередодні голоду. Чому не попрохати Віктора? Що тут такого?

— Ех, Вірочко! Ти нічого не розумієш. Тут не в тому справа.

— Ну, коли так незручно, то можна одружитись. Тоді б цілком натурально було.

— Яка ти наївна людина, Віро! Як ти просто дивишся на речі.

— Ну, що ж тут такого? Коля говорив з запалом:

— Ти розумієш: Льоля вся як натягнута струна. Вона вбирає в себе всі, до останньої фарби, радості. Вона живе лише коханням. Ну, а що ж буде, як вони поженяться? Будні, порожнеча. Нічим жити — значить смерть. Смерть у пустелі! Що може бути гіршого?

— А так хіба вона не помре? Ще скоріш.

— Але помре, як квітка на сонці, з радістю. От в чому тут заковика, Віро.

Віра тупо дивилась. Мовчала.

Білими пухкими ряднами вкрилися пустелі. Заморозились, затужавіли. Білими рясними квітами затинався ліс. Синіми жилками помережились тіні. І кутались у теплу одіж. Студили руки.

Увечері грілись коло каміна, похмуро мовчали. Віра напружено думала, нервувалась. Сухими губами щось вираховува ла. Далі нерішуче промовила:

— А ви знаєте — муки нема. Не більш як на два дні. Хлопці злякано переглянулись.

— Що робити? Куди діватись? Хлопці мовчали.

Бадьоро, соковито сичали полінця. Скакали в темряві червоні тіні.

Ввійшла Льоля. Наспівувала якісь довгі чулі мелодії. Василь вийняв з рота люльку. Спокійно сплюнув.

— Льолю! Через два дні нічого буде їсти. Ми мусимо вмирати.

— Що ж я можу заподіяти?

— Ти можеш поговорити з Віктором.

— Я цього не в силі зробити. Ти розумієш? Дайте мені спокій! Я вас прошу.

Якась загадкова думка пробігла в неї по обличчі. Болісно скривилась і повільно вийшла.

— Вона дійсно не може зробити цього, Василю,— тихо зауважив Микола.— Ти розумієш, унизиться перед Віктором. Він усе-таки деревина. Почне зневажати, і все тоді к бісу — шкереберть.

— Але що ж робити? — запитав Василь. Микола думав. Далі повільно-тихо сказав:

— Гадаю, один спосіб. Напружено вслухались обоє.

— Який?

— Піти і вкрасти.

— Вкрасти у нього?

— Ну, звичайно, піти і вкрасти у Віктора.

— Колю! Але як? Що ти говориш?

— Ну, а що ж робити? Коли той пеньок нічого не помічає, не хоче помічати. Ми мусимо вмирати, а він буде святкувати кохання з моєю сестрою, творити радість. Це безглуздя, абсурд!

— Ти говориш, як первісна людина, дикун.

— Але що значить при наших умовах уся моральність, виховання, культура?

Микола розпалився, важко передихав.

— Ідіотство, власне, вся ця культура. От вона була — й нема. І все к чорту, і нічого нема. І я вільний, голий дикун, До того ж страшенно голодний!

Василь важко сопів. Віра злякано дивилась, перебираючи, як чотки, низку ключів.

Микола ступав широким кроком, розмахуючи руками.

В сірих присмерках простували долиною. Прислухалися до зовнішніх звуків.

Микола м'яко посміхався. Василь мав рішучий серйозний вигляд. Говорили тихо, щиро,

— А все ж, який скандал буде, як нас спіймають. Я згоден покінчити з собою, ніж потім зустрічатися з Віктором.

— А ти подумай, Василю, повернутися додому без нічого,— зауважив Микола.

— Але вчувати презирство Віктора,..

— Дурниці! Я перший йому скажу. І коли треба — полізу на нього, задушу. Все рівно. Хай буде дика, звіряча боротьба.

Коло садиби Віктора спинились, напружено прислухались. До склепів пішов Василь. Микола зостався чекати. Захрумтіли сухі гілки. Заворчав собака. Микола напружився. І знову тиша.

Повзуть сірі пасма тінів. Сплітаються сумерки. Синіми хвилями дрімають простори снігів.

З'явився Василь. Приніс один клунок. Побіг по другий...

Повертались підтюпцем. Спотикались в снігу, падали, голосно сміялись. І знову поспішали далі.

їли гарячий пахучий хліб, смакували, весело сміялись.

— Віро,— кричав Микола,— уяви собі, ми зараз справляєм родинне свято. У нас гостей сила. Ідуть танки, розливається музика, ллються співи, веселі розмови. Брязкають шклянки. На столі вина, фрукти, солодощі. "Вам, пані, чого дозволите подати?" —"Ах, вибачте, я попрошу клаптик торту. Він такий смачний". А потім, потім... Льолю, сідай за рояль, грай! Забудеш все. Хай сьогодні буде бал, розкішний бал...

Льоля здивовано дивилась на Миколу. Професор таємниче, загадково посміхався. Крутився під ногами Дідро. Ловив об'їдки.

Микола брав його за вуха, дивився в обличчя.

— Ех, Дідро, Дідро! Дурень ще ти! Не розумієш нічого. Дідро полохливо кліпав очима.

Довго сиділи й мрійливо усміхалися.

І знову кімнати з презирством надули губи.

І знову харчі вичерпались.

Ходили кілька разів Микола й Василь в садибу Віктора. Склепи були міцно забиті. Коло дверей уночі стояв вартовий. Похнюпившись, повертали додому. Важко сопіли.

Студили руки. Безглуздо ходили по покоях. Вдарили морози. Густими орнаментами вкрилися вікна. Віра болісно, благаюче дивилась на Василя. Той мовчав, нервувався.

Микола, закутавшись, сидів у кутку канапи. Василь замисливсь. Далі махнув рукою, рішуче пішов до кабінету професора. Постукав.

— З тобою можна поговорити?

— А? Що скажеш?

Підсунув окуляри, здивовано дивився, розгладжуючи бороду.

— Нам нічого їсти, тату. Ти се знаєш? Уже все, що можна було зробити,— вичерпано. Ми мусимо вмирати.

— Чудні ви всі. Чом же ви раніш не сказали?

— А що ж ти можеш зробити?

— А я ж сказав тобі, що прохарчую всіх. Я свої обіцянки виконаю!

— Що ж ти маєш зробити? Хемія твоя? Побачимо, що вона допоможе.

— Але нам нічого клопотатись. Органічні матерії є. Отже, ми все здобудемо. І це буде ліпше.

— Я не хотів би, тату, жодних твоїх спецій. Коли б була весна, я пішов би, руками розрив би землю. Але до весни далеко. І зерна я не дістану.

— Се даремно. Ти побачиш сам, що можна значно легше добувать собі хліб. Людина культурна не може тут загинути.

— Не знаю, тату, не знаю.

Дідро розкопав у лісі велику кістку. Микола запримітив. Затрусився, побіг, вирвав у Дідро. Той люто заворчав. Микола тупнув сердито ногою. Ворочав її тремтячими руками. Понюхав, скривився. На хвилину замислився. Кілька разів лизнув затверділі смужки шкіри. Далі з огидою кинув кістку. Дідро заворчав і почав гризти.

П'яна піна сочилася в мізку. Теплі, пристрасні слова шепотіли запеклі губи. Вставали в голові чомусь свіжі пахучі ростбіфи.

Цілий день ходив похмурий. Тужно дивився кудись далеко. Професор сидів, рахував.

Нормальна людина може прохарчуватися певною кількістю страв. Але вони перетворюються в основні елементи, потрібні Для життя, в значно меншій кількості. І можна замінити одні другими. Менше потрібно — легше вживати.

Думав: земля занадто принадна, розкішна. Давала людині значно більше всього, ніж треба. Але зате й прип'яла її міцно. Тим і призвела до погибелі.

Знаходив деревини, стару солому, сухі бур'яни і листя. Сушив на вогні, розігрівав у мисочках. Розтирав, поливав рудими щолоками.

Другого дня урочисто підніс на тарілці сухі свіжі пілюлі. В окремій пляшці поставив рудий щолок. А сам широко, по-дитячи усміхався.

— Ну, товариство, ви, певне, занудились, чекаючи мене. Пробачте, прошу, але справа вирішена.

Урочисто розкланювався, широко розмахував руками.

— Маєте основні харчі, маєте сік для розтвору. Прошу. Всі ніяково усміхались. Нерішуче підійшли, пробували,

кривились.

Микола заговорив перший.

— Ай, погань яка, як правду казати! Можна подумати, що ти вирішив труїть нас. Аж нудно.

— Треба, Колю, призвичаїться. Я вже пробував, і так легко стає. Головне, мало праці шлункові, і вся сила йде в голову, в мозок. Визволяється, братіку мій, мозок. А що він може тоді творити...

— Але ж від такого визволення ми скоро загинемо, тату,— завважив Василь.

Ходили всі кволі, незадоволені. Професор щасливо посміхався.

Вийшли на балкон. Професор мрійливо дивився в далечінь, схилившись на поручні.

Промінястими бризками усміхалось небо. Сині вогники в теплих обіймах гралися, довгі тіні слали на землю.

Далеко розлягались іскристі снігові простори. З білими туманами зливались.

— Все конечне стремління людини було в тому, щоб визволити мозок від землі, порвати з нею. І ось цей мент прийшов. І я — цар цих необмежених просторів. І в цьому вся сила культури, мої любі.

— Але що то за сила, коли вона разом з нами помре. Зникнемо ми, зникне життя тут, і що буде з твоєю культурою? — палко зауважив Микола.

— Хто зна, сину. Чи ти певний, звідки до нас прийшли великі думки? Отже, он падають сюди з зірок, з інших планет промені. Хто зна, чи не передають сюди великих думок Космосу, спійманих в просторах Всесвіту. І хто зна, чи не підслухує мене зараз зоря, чи не спіймає моїх думок, не рознесе по Всесвіту.

— Тату, се дурниці. Це твої мрії ненормальні,— закричав Микола.

Професор не слухав, говорив далі:

— Ось устану, візьму палицю в руки й піду по цих морозяних снігових просторах. Благословлю їх для Нової Людини, вільної від землі, Людини-Царя.

Напружено-підозріло вслухалися хлопці.

Не було клопотів, стремлінь. Ходили всі безсилі, зморені, нудні. Микола захворів.

Лежав на канапі, встромивши в стелю хворобливі очі. Тихо, в'яло бренькала на роялі Льоля, чекаючи Віктора. Лише професор був заклопотаний. Порався з колбами, ретортами, переливав щолоки, кислоти.

— Чого ви всі такі нудні? —запитав якось Віру.

— Так собі,— неохоче відповіла.

— А я б хотів перебратися в інший світ,— з захопленням говорив професор.— Полечу на зорю, на іншу планету. Там, Вірочко, збудуємо нове господарство. А звідти на другу. І так буду літати, сплітатись з великими силами Космосу.

Очі горіли блискучим, фосфоричним сяйвом.

— Тату, голубчику, ти хворий. Ти хворий, любенький мій! Припала до нього, цілувала сухі руки.

— Хто, я? Ні, ні. Я полечу туди.

— Таточку, ти хворий.

На мент застиг в очах зосередкований вузлик.

І раптом злякався, безглуздо розвів руками і тихо заплакав. Припав до Віри й хлипав. Здригувались худі, гострі плечі, тряслися руки.

Сиділи гуртом коло каміна. Стиха радились.

— Так далі не можна. Се вже смерть. Сьогодні тато, завтра Коля,— говорив Василь.

— Треба прохати востаннє Льолю,— зауважила Віра. Василь устав, пішов викликати Льолю.

— Льолю, так далі не можна. Ти не хочеш нічого знати. Льоля здивовано підняла брови.

— Тато збожеволів, ми вмираємо. Що ти маєш робити?

— Чим же я допоможу?

— Ти сестра нам чи?.. Микола піднявся, став між ними.

— Васю, не треба, не треба. Мовчи... Василь хвилювався, важко передихав.

— Льолю, вибач мені... Але ти сама бачиш, що робиться. Прошу як сестру, маму, Бога... кого хочеш... Ти мусиш випрохати у Віктора харчів.

— Не в моїй силі, братіку, зрозумій мене.

— Се дурниці, Льолю! Ти мусиш себе і нас врятувати.

— Ти хочеш моєї смерті, Василю? Микола схилив голову.

— Я розумію тебе, Льолю. Ти хотіла збудувати радість на руїнах. Тато теж... А ми...

— Ні, Колю, ти помиляєшся. Я просто хочу смерті з усмішкою на устах. Здається, на це я маю право?

Пригнічено всі мовчали. Сумно скиглив у кутку Дідро.

Пішла Льоля з Василем. Ішли поволі. Не сказали й слова. Перед самим будинком Льоля спинилась. Хвилювалась. Закусивши губи, напружено думала. Далі звернулась до Василя:

— Може, не треба, Василю?

— Тяжко, сестро?

— Сил не маю.

— Але мусиш, люба.

Льоля пішла. Василь напружено чекав. Дивився в молочні простори, полохливо радів.

Вийшла Льоля розпатлана, з широкими, здивованими очима. Постояла хвилину, щось пригадувала. Далі затремтіла, перекосилось обличчя. Кинула ключа. Сама побігла.

— Льолю, Льолю! Куди ти? Почекай!

Льоля тікала. Спотикалась в снігу, падала. Вставала і знову бігла далі. Майоріла в повітрі чорна намітка. Наче прапор перемоги.

Василь глянув на ключа. Не впізнав. Дивно було, чого ця маленька річ попала в руки?..

І чому Льоля втекла?

Замахнувся й кинув у сніг.

Почув страшенну втому в ногах. Сів на сніг і дивився в тумани. Шепотів щось тихо, інтимно.

Льоля ставала меншою. На білих просторах, холодно-блискучих,— як вітка. То припадала до землі, то випрямлялась і йшла.

Гналась за зіркою, що спустилася низько над землею.

24. VII 1919